

IŠ MAŽOSIOS LIETUVOS IR KAIMYNINIŲ KRAŠTŲ KNYGINIŲ RYŠIŲ ISTORIJS

DOMAS KAUNAS

Vargu ar istorija žino kitų tokių nedidelių kraštų kaip Mažoji Lietuva, kurioje knygos būtų spausdinamos tiek daug kalbų: lietuvių, latvių, prūsų, vokiečių, lotynų, prancūzų, anglų, graikų, žydų, lenkų, rusų, baltarusių, greičiausiai estų bei kitomis. Knygų ir periodinės spaudos leidimo sąlygos čia keitėsi priklausomai nuo valdančiųjų sluoksnių vidaus, socialinės ir nacionalinės politikos konkrečioje istorinėje epochoje. Jos palankiai ėmė klostytis jau 1525 m. vietoj Kryžiuočių ordino įkurtoje pasaulietinėje valstybėje — Prūsijos kunigaikštystėje. Joje vis labiau viršė ėmė reformacija, tuo metu palyginti pažangus judėjimas, toliaregiškai numatęs pagrindinio ideologijos ginklo — knygos reikšmę kovoje su nuolatiniu savo priešininku katalikybe. Knygos pagalba jauna valstybė siekė tarptautinio politinio pripažinimo, įtakos sferų plėtimo kaimyniniuose kraštuose. Taigi Mažosios Lietuvos spaustuvėms susidarė sąlygos spausdinti ne tik jos teritorijoje gyvenusių, bet ir kaimyninių tautų kalbomis. Įsitvirtinant naujoms socialinėms epochoms ir politinėms santvarkoms (1701 m. įkuriama Prūsijos karalystė, 1871 m. — Vokietijos imperija), knygų leidybą sąlygojo kiti veiksniai. Prie sunkios socialinės tautinių mažumų priespaudos prisidėjo ir nacionalinė. Ji stabdė knygų leidimą, varžė lietuvių ir lenkų kultūrinį bendravimą su valstybine siena atskirtomis pagrindinėmis jų tautos dalimis. Antra vertus, Vokietijos valdantieji sluoksniai šį sau nepageidaujamą procesą visiškai sustabdė buvo bejėgiai. Daugiakalbės knygos leidimą Mažojoje

Lietuvoje skatino Šviečiamosios epochos ideologija, kapitalizmo vidaus prieštaravimai, nuo XIX a. vidurio — stiprėjantis tarptautinis revoliucinis judėjimas. Taip pat negalima neįvertinti ir knygų leidybai reikšmingos privačios komercinės iniciatyvos. Gindama savo savanaudiškus interesus ir dėl jų neretai išdrįsdama kirstis su valdančiųjų sluoksnių oficialiąja politika, ji padėjo pagrindą kai kuriems Pabaltijo regiono tautų kultūriniams ryšiams atsirasti ir sustiprėti.

Mažosios Lietuvos vaidmuo kitų kraštų kultūros istorijoje dar netyrinėtas. Iš epizodiškų literatūros užuominų težinome ir apie jos knyginius ryšius. Tai savo ruožtu lemia mūsų darbo tikslą. Kadangi tema nauja, o duomenų kol kas mažai, šiame straipsnyje bus siekiama aptarti tik Mažosios Lietuvos ir kaimyninių kraštų leidybinių santykių bendruosius bruožus, leidinių kalbą ir skaičių, žymesnius knyginkystės veikėjus. Išsamus darbas apie Mažosios Lietuvos ir kaimyninių kraštų spaudos ryšius įmanomas tik sutelktomis baltarusių, estų, latvių, lenkų ir lietuvių knygotyrininkų pastangomis. Straipsnyje sąmoningai nesiimama analizuoti Mažosios Lietuvos teritorijoje ir ją valdžiusios Prūsijos sudėtyje gyvenusių tautų (lenkų, lietuvių, prūsų) bei Didžiosios Lietuvos lietuviams skirtų knygų leidybos proceso. Tai savarakiška, labai plati tema, kurią reikėtų realizuoti kitaip.

Pagrindiniai darbo šaltiniai yra praeities ir šiuolaikinių bibliografų — baltarusių G. Galenčankos, T. Neparožna-

jos, T. Radzevič¹, latvių J. Misinio², K. Eglės, V. Lūkinos, A. Brempeles ir V. Jaugėčio³, lietuvio J. Angrabaičio⁴, rusų V. Undolskio⁵, T. Bykovos, M. Gurevičiaus ir R. Kozincevos⁶ sudarytos knygų ir periodinės spaudos bibliografinės rodyklės, Karaliaučiaus knygininco J. Hartungo 1746⁷ ir 1752⁸ metų katalogai, kuriuose įregistruota Karaliaučiuje ir Tilžėje latvių, rusų bei baltarusių kalbomis spausdintų leidinių, Vokietijos spaustuvių adresų knygos⁹

Tilžės spaustuvininko M. Jankaus nebaigtų atsiminimų rankraštis¹⁰, V. Lastausko informacinio pobūdžio straipsnis apie Tilžės baltarusiškus spaudinius¹¹, lenkų revoliucinio judėjimo Rusijoje istoriko Z. Lukavskio¹², tarybinių knygotyrininkų A. Apinio¹³, L. Labrencės¹⁴, S. Lupovo¹⁵ ir L. Vladimirovo¹⁶, vokiečių knygotyrininkės ir poligrafijos tyrinėtojų D. H. Arnolto¹⁷, K. R. Dreherio¹⁸, J. Goldfriedricho¹⁹, B. Hartun-

¹ Книга Беларусі. 1517—1917: Зводны каталог / Склад. Г. Я. Галенчанка і інш.— Мінск, 1986.— С. 225.— № 114.

² Latveeschu rakstnezbis rahditajs. 1585—1910 / Sagat. J. Missinsch.— Rīga, 1924.— Nr. 190, 194, 625, 644, 689, 690, 722, 723, 724, 725, 739, 893, 894, 902, 923, 942, 1011, 1271, 1285, 1289, 1299, 1313, 1339, 1442, 2156, 2524.

³ Latviešu periodika: Bibliogrāfisks rādītājs. 1. Sējums. 1768—1919 / Sagat. K. Egle, V. Lūkina, Ā. Brempele, V. Jaugēts.— Rīga, 1977.— P. 130, Nr. 199; p. 175, Nr. 298.

⁴ Suskaita arba statistika visų lietuviszkų knygų atspausių Prusuose nuo 1864 metų iki pabaigai 1896 metų / Suraszė A. Jonas Zanavikutis [J. Angrabaits].— Tilžė, 1897.— P. 27, 33, 51—52, 55.

⁵ Очеркь славяно-русской библиографии / Сост. В. М. Ундольский.— М., 1871.— № 1600, 1760, 1779, 1780.

⁶ Описание изданий напечатанных кириллицей. 1689—январь 1725 г / Сост. Т. А. Быкова, М. М. Гуревич.— М.: Л., 1958.— С. 207—208, № 119; Описание изданий, напечатанных при Петре I: Сводный каталог: Дополнения и приложения / Сост. Т. А. Быкова, М. М. Гуревич, Р. И. Козинцова.— Л., 1972.— С. 187, № 616.

⁷ Catalogus universalis dererjenigen Bücher, welche in der Handlung Johann Heinrich Hartungs um beygesetzte billige Preise zu bekommen sind.— Königsberg: mit Hartungschens Schriften, 1746.— S. 392.

⁸ Catalogus novus universalis dererjenigen Bücher und kleinen Schriften welche in der Handlung Johann Heinrich Hartungs um beygesetzte billige Preise zu bekommen sind.— Königsberg: mit Hartungschens Schriften, 1752.— S. 564.

⁹ Klimsch K. Adressbuch der Deutschen Buchdruckereien.— Frankfurt a. M.— Naudotasi 1904 ir 1913 m. leidimais.

¹⁰ Jankus M. Mano prietikių enciklopedija: Atsiminimai. 1935 m. // Lietuvos TSR Mokslo Akademijos bibliotekos rankraščių skyrii z.— F. 103—7.— 26 lap.; atsimi imų juodraštis.— F. 103—128.— 6 lap.

¹¹ Ластоускі В. Беларускія (крыўскія) друкі Тыльзіце.— Крывіч.— 1926.— № 1.— С. 106.

¹² Łukawski Z. Polacy w rosyjskim ruchu socjaldemokratycznym latach 1893—1893.— Kraków, 1970.— S. 107.

¹³ Алнинс А. Латышская книга от истоков до конца XIX века // Кнуготыра.— 1979.— Т. 7.— P. 124.

¹⁴ Labrence L. Jelgavas grāmata.— Rīga, 1984.— P. 10, 11.

¹⁵ Лупов С. П. Книга в России.— Л., 1976.— С. 38, 50.

¹⁶ Vladimirovas L. Knygos istorija.— V., 1979.— P. 367—368.

¹⁷ Arnoldt D. H. Ausführliche und mit Urkunden versehene Historie der Königsbergischen Universität.— Königsberg, 1746.— Th. 2.— S. 58.

¹⁸ Dreher C. R. Der Buchhandel und Buchhändler zu Königsberg in Preussen im 18. Jahrhundert // Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels.— 1896.— Bd. 18.— S. 179, 191—192, 214.

¹⁹ Goldfriedrich J. Geschichte des Deutschen Buchhandels.— Leipzig, 1909.— Bd. 3.— S. 430, 487.

go², F. A. Mekelburgo²¹ ir G. Ch. Pisanskio²² darbai. Apie latviško šrifto liejimą Karaliaučiuje XVIII a. nemaža duomenų teikia E. Kruso parengta archyvinų dokumentų apžvalga²³. Mažosios Lietuvos spaustuvės, spausdinusias įvairiomis nevietinėmis kalbomis, dažnai nurodo lietuviškų laikraščių kronikos žinios ir komercinė reklama.

Mažonoje Lietuvoje latvių knyga turėjo turtingiausias spausdinimo tradicijas, kurios siekia tuos laikus, kai protestantizmo apimtuose Pabaltijo kraštuose Karaliaučius buvo vienintelis spaudos židinys. Su jo pagalba vietiniai reformacijos vadovai ir ideologai pabandė aprūpinti Latviją būtiniausia tikybine protestantų literatūra. Iniciatyvą parodė ir sumanymą finansavo Kuršo, realizavo Prūsijos kunigaikštis. Pirmiausia Karaliaučiuje latvių kalba išėjo M. Liuterio religinės praktikos knygos „Enchiridion. Mažasis katekizmas“ vertimas, kurį 1586 m. išspausdino produktyviausias XVI a. lietuviškų knygų (iš viso 12) spaustuvininkas Georgas Osterbergeris. 1587 m. toje pačioje spaustuvėje pasirodė dar du leidiniai latvių kalba. Iš jų didžiausios apimties buvo šventadieniais bažnyčiose skaitomas „Evangelijų bei epistoly...“ su priedu apie Kristaus kančių istoriją vertimas. Trečiasis G. Osterbergerio latviškas spaudinys — giesmynas (perspausdintas 1886 m.²⁴). Visos trys knygos turėjo vokiškai spausdintus antraštinius lapus (pirmasis leidinys su antraštiniu lapu latvių kalba pasirodė tik 1672 m.). Kiek kitaip šias knygas apibūdino L. Vladimirovas²⁵. Jo nuomo-

ne, katekizmas buvo pirmoji dalis „Enchiridionio“, kurio antrąją dalį sudarė giesmynas, trečiąją — „Evangelijos bei epistolos“, ketvirtąją — Kristaus kančių istorija. Atrodo, čia bus įsivėlusį klaidą. Autorių suklaidino pasenusi literatūra — V. Pengeroto straipsnis. Negalima nekreipti dėmesio į XVI amžiaus latvių ir lietuvių protestantiškų knygų istorijos paraleles. Toje pačioje G. Osterbergerio spaustuvėje, tik kiek anksčiau — 1579 m. pasirodė B. Valento į lietuvių kalbą verstas M. Liuterio „Enchiridion. Katechizmas mažas“ ir „Euangelias bei epistolas“, 1570 m. J. Daubmano spaustuvėje — M. Mažvydo giesmynas „Gesmes chrikišoniškas“. Dubliavimas greičiausiai atsirado dėl to, kad vieni ir kiti leidėjai vadovavosi tradicija — protestantiškų knygų repertuaras jau buvo nusistovėjęs reformacijos apimtuose Europos šalyse. Ankstyvosios latvių ir lietuvių knygos pirmiausia buvo protestantizmo ekspansijos ir Pabaltijo tautas priemonė. Tačiau didelė jų reikšmė ir nacionalinėms kultūroms. Šios knygos padėjo norminti rašomąją kalbą, formuoti latvių bei lietuvių nuolatinio spaudos leidimo tradiciją ir skaitymo gimtąją kalbą poreikį.

Apie latvių knygų spausdinimą Mažonoje Lietuvoje XVII a. žinių neturime. Jis greičiausiai buvo nutrūkęs, nes 1588 m. spaustuvė pradėjo veikti pačioje Rygoje. Latvijos poligrafijos pradininkas, iš Antverpeno pakviestas olandų spaustuvininkas N. Molinas savo pirmąją latvišką knygą išleido 1615 m. Tai buvo minėtųjų Karaliaučiaus spaudinių iš naujo suredaguotas

²⁰ Hartung B. Die Buchdruckerfamilie Hartung und ihre Tätigkeit als Herausgeber der „Königsberger Hartungschen Zeitung“. — Königsberg, 1913. — S. 6.

²¹ [Mekelburg F. A.] Geschichte der Buchdruckereien in Königsberg. — Königsberg, 1840. — S. 42.

Pisanski G. Ch. Entwurf einer preussischen Literaturgeschichte. — Königsberg, 1886. — S. 518.

²³ Crous E. Die Schriftgiessereien in Königsberg unter Friedrich dem Grossen. 1740 bis 1766. — Berlin, 1926. — 70 S.

²⁴ Latvešču rakstneezibas rahditajs. Nr. 723—724.

²⁵ Vladimirovas L. Knygos istorija. . . — P. 366.

leidimas, taip pat sudarytas iš trijų savarankiškų dalių: „Giesmyno“, „Enchiridiono“ ir „Evangelijų bei epistolų“²⁶.

Pasibaigus religinėms kovoms ir nusistovėjus paliauboms, aktyvėjant ekonominiam bei kultūriniam gyvenimui, knygų leidyba suintensyvėjo komercinės iniciatyvos pagrindu. Mažosios Lietuvos spaustuvinėms, leidėjai, knyginkai ir šrifto liejikai kaip niekad aktyviai ėmė plėsti savo veiklos sferą už krašto ribų — pirmiausia protestantiškoje Latvijoje ir pravoslaviškoje Rusijoje. XVIII amžius latviškai knygai buvo palankiausias. Bibliografų žiniomis, jau 1725 m. Karaliaučiuje pasirodė J. F. Bankavo pamokslai „Lattwiski Swehtdeenas — Darbi.“²⁷ Leidinys iki šiol nesurastas, todėl jo spaustuvinėms nežinomas. Darbą greičiausiai atliko J. H. Roisneris — pajėgiausias ir aktyviausias Karaliaučiuje lietuvišką knygą leidusios spaustuvės savininkas. Tolesnė latvių knygos spausdinimo Karaliaučiuje raida buvo glaudžiai susijusi su Johanu Heinrichu Hartungu (1699—1756) ir jo įpėdiniais, kurių dinastija Mažajai Lietuvai iš viso davė 204 knygas lietuvių kalba. Gabus, energingas ir puikiai išmanęs poligrafijos dalykus J. H. Hartungas perėmė uošvio J. Stelterio spaustuvę ir 1734 m. pradėjo savarankišką leidybinę veiklą. Jis išplėtė ir aprūpino naujais įrengimais bei šriftais savo įmonę, 1746 m. nusipirko didelį Ch. G. Ekarto knygyną Karaliaučiuje ir ėmėsi plačios knygų prekybos tiek Prūsijoje, tiek kitose vokiečių valstybėse. J. H. Hartungas, išleidęs du didžiulius savo knygyno katalogus — „Catalogus universalis.“

(1746) ir „Catalogus novus universalis.“ (1752), pradėjo dalyvauti Leipcigo ir kitose žinomose knygų mugėse. Veiklus knygos darbuotojas užmezgė ryšius su Kuršo dvasine vyriausybe, kurioje buvo išsitvirtinusi feodalinė vokiečių diduomenė, ir išsirutino užsakyti spausdinti daugiausia religinę literatūrą latvių kalba²⁸. Mažiau paramos gauta iš Livonijos bažnyčios vadovų. Jie dalyvavo tik leidžiant 1739 metų Bibliją. Kai kada Livonijoje net buvo priešinamasi Kuršo leistų knygų platinimui. Tai dažniausiai daryta konkurencijos sumetimais, ypač Rygos spaustuvininkų iniciatyva. 1739—1756 m. J. H. Hartungas iš viso išleido 22 latviškas knygas. Šis skaičius nustatytas remiantis ne pačiais naujausiais šaltiniais — J. Misinio bibliografinė rodykle²⁹ ir spaustuvininko knygyno katalogais³⁰, todėl gali būti, kad jis yra didesnis. J. H. Hartungas latvių kalba išspausdino antrąjį Biblijos leidimą (1739) ir atskiras jos dalis, A. Grefeno parengtą bažnytinę agendą (1744 ir 1754), D. Ch. Vėlvero (Wölwer) maldaknygę, tiesa, su nedideliu latvišku tekstu (1756), kelis Kuršžemės evangelikų giesmynus, G. Mancelio Postilę (1746), G. F. Štenderio biblines istorijas (1756), kelis M. Liuterio (1744—1754), J. F. Bankavo (1751), D. Ch. Vėlvero (1751) katekizmus. Iš pasaulietinio turinio leidinių žinome tik du — elementorių (1746) ir B. H. Brokeso eiles „Rahms laiks pehz pehrkona breemas“ (1753). Pastarąsias iš vokiečių kalbos vertė Žeimelio evangelikų kunigas G. F. Štenderis. Latviškų knygų spausdinimą tęsė spaustuvės įkūrėjo įpėdi-

²⁶ Апинис А. А. Книжное дело // Советская Латвия. — Рига, 1985. — С. 526.

²⁷ Latveeschu rakstneezibas rahditajs. — Nr. 923.

²⁸ Hartung B. Die Buchdruckerfamilie Hartung. — S. 6.

²⁹ Latveeschu rakstneezibas rahditajs. — Nr. 190, 194, 625, 644, 739, 893, 902, 942, 1111, 1271, 1285, 1289, 1442, 2524. — Kaip nurodė latvių knygotyriminkas A. Vilkas, 194 numeriu įregistruota knyga Karaliaučiuje buvo išspausdinta 5 kartus (1744—1785), 1111 numeriu įregistruota H. Adolfo maldaknygė — du kartus (1744 ir 1754). Biblija bibliografų aprašoma kaip du spaudiniai — Senasis testamentas ir Naujasis testamentas.

³⁰ Catalogus universalis. — S. 392; Catalogus novus universalis. — S. 564.

niai — sūnūs Michaelis Christianas ir Gotlybas Lebrechtas bei našlė Hana Hartungai. Jiems priskirtinos 8 knygos, išėjusios 1761—1791 metais: pamokslai, katekizmai, giesmynai³¹. Svarbiu įvykiu Mažosios Lietuvos ir Latvijos knyginių ryšių istorijoje galėjo tapti leksikografo Jokūbo Langės dvejų dalių vokiečių—latvių ir latvių—vokiečių kalbų žodyno išspausdinimas. Autorius gimė ir mokėsi Karaliaučiuje, trumpai dirbo Peterburge, penkiasdešimt metų kunigavo Vidžemėje. J. Langės žodynas — viso jo gyvenimo darbas — buvo vienas iš geriausių XVIII a. leksikografijos veikalų, parašytų svetimtaučių³². 1757 m. savo žodyno rankraštį autorius nusiuntė į Karaliaučių Hartungams išspausdinti, tačiau darbas nebuvo atliktas: jam sutrukdė prasidėjęs Rusijos—Prūsijos karas. Šiaip ne taip atgavęs apgadintą rankraštį, J. Langė žodyną išspausdino 1772—1777 m. Jelgavoje ir Pietų Esijos Peltamos miestelyje³³.

Mūsų žiniomis, latvių knygų spausdinimas Mažonoje Lietuvoje atsinaujino praėjus beveik šimtmečiui. Jis buvo susijęs su spaudos lotynišku raidynu draudimu Lietuvoje bei vienoje Latvijos dalyje — Latgaloje 1864—1904 m. Pirmoji latviškas knygas pradėjo leisti „Hartungsche Zeitung“ laikraščio ir leidyklos spaustuvė („Hartungsche Zeitung“ und Verlagsdruckerei), veikusi 1872—1934 m. Karaliaučiuje. Įmonė iš paskutinio spaustuvinių Hartungų dinastijos palikuonio Frydricho Hermano Hartungo nupirko akcinė bendrovė, išleidusi 116 knygų ir 1 laikraštį lietuvių kalba. Ji pakeitė ir įmonės pavadinimą. Šiai bendrovei XIX a. pabaigoje vadovavo direktoriai A. J. H. Buskė ir H. Vogramas. Bendrovė latvių knygų spausdinimo ėmėsi iš komerci-

nių paskatų Augusto Juliaus Hermano Buskės (mir. 1896.VI.18) iniciatyva. 1871—1896 m. stereotipiniu būdu ji keliskart išspausdino 150 000 egzempliorių maldaknyges „Pilniejga Gromata Ljugszonu.“ ir 100 000 egzempliorių elementorius „Pilsn Elementiers.“³⁴. Šios knygos davė didžiulį pelną. Kai jo suviliotos kitos Mažosios Lietuvos spaustuvės taip pat ėmėsi spausdinti minėtas knygas, akcinė bendrovė, kad priviliotų pirkėjus, prie kiekvienos nupirktos maldaknygės veltui pridėdavo po elementorių. Po A. J. H. Buskės mirties „Hartungsche Zeitung“ laikraščio ir leidyklos spaustuvė latviškų knygų, atrodo, nebeleido.

Karaliaučiaus spaustuvinių komercinė sėkmė sudomino Tilžės spaustuvinius. Abi minėtas knygas perspausdino šiame mieste 1886—1890 m. dirbę kompanionai Ernas Vejeris ir Luisas Arnoltas: maldaknygę „Pilniejga Gromata Ljugszonu.“ — 8000, elementorių „Pilsn Elementiers.“ — 10 000 egzempliorių tiražu. Jų poligrafijos įmonėlė nusipirkęs Julius Senkė 1891 m. iš naujo perspausdino elementorių 7500 egzempliorių tiražu. Vėliau (greičiausiai spaudos draudimo metais) jis knygutę išleido dar kartą. Ji buvo mažo formato ir dvigubai storesnė. Iš viso spaudos draudimo metais Mažonoje Lietuvoje latviška maldaknygė „Pilniejga Gromata Ljugszonu.“ buvo išleista ne mažiau kaip 158 000, elementorius „Pilsn Elementiers.“ — 117 500 egzempliorių tiražu. Juos į Latgalą gaben lietuvių draudžiamosios spaudos lotynišku raidynu platintojai knygnešiai. Knygos į Vokietijos—Rusijos pasienio miestelį Eitkūnas (dabar Černyševskojė) buvo pristatomos traukiniu, čia nelegaliai pergabenamos per sieną ir iš Ky-

Latveschu rakstneezibas rahditajs. — Nr. 894, 1011, 1299, 1313, 1339.

Zembare D. Latviešu vārdnīcas. (Līdz 1900. gadam).— Rīgā. 1961.— P. 130.

³³ Latviešu konversācijas vārdnīca.— Rīga, 1933—1934.— T. 10.— Sk. 19976; Bārent P. Das Langesche Lexicon // Magazin. — 1913.— Bd. 20.— St. 4.— S. 69—71.

³⁴ Suskaita arba statistika. — P. 51.

bartų vėl traukiniu vežamos iki Daugpilio. Kai kurie latvių knygotyrininkai šiuos leidinius pavadino „pačia primityviausia literatūra“³⁵. Atrodo, kad toks vertinimas nėra pakankamai objektyvus. Spaudos draudimo metais svarbiausias šios literatūros vaidmuo buvo ir švietėjiškas, ir visuomeninis politinis. Sunkiomis nacionalinės priešpaudos sąlygomis elementoriai, o truktant kitokių knygų — ir konfesinė literatūra ugdė gimtosios kalbos vartojimą, skaitymo įgūdžius ir tautinę savimone, kartu buvo ir politinės kovos įrankis. Minėtosios dvi latvių knygos turėjo paklausą ir panaikinus spaudos draudimą. 1906 m. Tilžėje jas abi perspausdino J. Šenkė³⁶. Spaustuvininko knygyneleis dviem skirtingais elementoriaus leidimais (32 ir 76 puslapių) dar prekiaavo 1911 m.

Leisti latvių knygas XIX a. pabaigoje bandė ir kiti Mažosios Lietuvos spaustuvininkai, dažnai — lietuviai. Tilžėje 1885—1886 m. dirbęs nedidelės poligrafinės įmonėlės savininkas Jurgis Mikšas komercinėje reklamoje nurodavo, kad jis galįs spausdinti ne tik lietuvių ir vokiečių, bet ir latvių, rusų bei lenkų kalbomis³⁷. Lietuvių kultūros veikėjas A. Jocys iš Kronštato 1893 m. vasario 22 d. laiške Bitėnų spaustuvininkui Martynui Jankui rašė: „ar gali spausdinti latviškas knygas lotyniškomis literomis? Kiek norėtumi Tamsta už išspausdinimą latviškos knygos tokio ilgumo ir platumo, kaip kad yra „Lietuvos ūkininkų kalendorius“,

bet storumo 500 puslapių?“ Ar J. Mikšas ir M. Jankus išspausdino latviškų knygų, kol kas žinių nerasta. Tam tikru net kelių kaimyninių tautų knyginių ryšių istorijos faktų galima laikyti keturkalbį Mykolo Miežinio „Lietuviškai—latviškai—lenkiškai — rusiškai žodyną“. Jau po autoriaus mirties knygą 1894 m. išleido jo sūnėnas Matas Miežinis, išspausdino 3000 egzempliorių tiražu J. Šenkė Tilžėje.

Mažąją Lietuvą su Latvija ir Estija sieja 1894—1914 m. Klaipėdoje veikusi „Holco ir Šerniaus įpėdinio“ spaustuve. Ji priklausė žinomiems vokiečių komersantams broliams H. V. ir K. V. R. Zybertams. Savininkai leido beveik vien lietuvių kalba knygas (iš viso 74) ir laikraščius (4). Įmonės reklamoje taip pat nuolat buvo nurodoma, kad ji specializuojasi spausdinti leidinius latvių ir estų kalbomis³⁸. „Holco ir Šerniaus įpėdinio“ produkcijos estų kalba kol kas nustatyti nepavyko, latvių kalba žinomi du nedidelės visuomeninės reikšmės evangelikų baptistų laikraščiai „Evangelists“ ir „Kristigs Draugs“⁴⁰. Pirmojo laikraščio leidėju pasirašinėjo pati spaustuve, faktiškai redaktoriumi ir leidėju buvo R. Bacas; antrojo laikraščio leidėju pasirašinėjo K. Mejeris, faktiškai leidėju ir redaktoriumi buvo J. Inkis. Robertas Bacas (1875—1957) ir Janis Inkis (1872—1958) — latvių pastoriai, klerikalinės krypties rašytojai, periodinės spaudos darbuotojai ir visuomenės veikėjai. Karlas Mejeris buvo Klaipėdos baptistų pa-

³⁵ Аллинс А. Латышская книга от истоков до конца XIX века и ее читатель // Кныготура.— 1979.— Т. 7.— P. 124.

³⁶ Latveeschu rakstniecības rahtitajs. — Nr. 689, 2156; Sei! V. Gramatas Latgales latviešiem — Rīga, 1936.— P. 75.— Nr. 229—230, [Šenkė J.] Katoliogas spaustuvēs, išleistuves ir knygu kupčystēs J. Šoenke Tilžēje. — Tilžē: J. Šenkē, 1911.— P. 11.

³⁷ Mikšas J. Lietuviškoji knygų spaustuve. // Lietuviškas „Aušros“ kalendorius ant metų 1886 — Tilžė, [1885]. — Viršelio p. 4.

³⁸ Biržiška V. Medžiaga lietuvių spaudos uždraudimo // Tauta žodis.— 1928.— Kn. 5.— P. 333.

³⁹ Klirmsch K. Adressbuch der Deutschen Buchdruckereien.— Frankfurt a. M., 1904.— S. 111; Klirmsch K. Adressbuch der Druckereien des Deutschen Reiches.— Frankfurt a. M., 1913.— S. 132.

⁴⁰ Latviešu periodika.

rapijos kunigas. Jis 1901 m. išleido kelias tikybos brošiūras lietuvių kalba. Klaipėdoje „Evangelists“ ėjo kas dvi savaites 1903 m., „Kristigs Draugs“ — kas dvi savaites 1903—1904 m. Vėliau abu leidiniai buvo perkelti į Rygą. Šiuos laikraščius skaitė ne tik latviai, bet ir Mažosios Lietuvos kuršiai, tačiau dėl savo turinio skurdumo reikšmingesnio pėdsako krašto gyvenime ir visuomeninės minties formavimo procese nepaliko.

Mažoji Lietuva teikia svarbios medžiagos rusų knygos istorijai. Nuo XVIII a. pradžios su kai kuriais didesniais Rusijos miestais ryšius palaikė Karaliaučiaus knyginkai ir spaustuvininkai. Šie ryšiai buvo komerciniai, užsakymų Karaliaučius gaudavo dėl silpnos poligrafinės bazės pačioje Rusijoje. Knygotyrininkams žinoma leidinių kirilicos raidynu spausdinimo pradžia Mažonoje Lietuvoje susijusi su Bazilijumi Korvinu Kvasovskiu (vok.—Basilio Corvinus Qvasovskij, Basilius Corvinus Kwasowski, Basilius Corvinus Qwasowsky, rus.—Василий Квасовский из Корвена, Василий Корвин-Квасовский). Jam istorikai jau skyrė nemažą dėmesio, tačiau pakankamai patikimų biografinių duomenų (gyvenimo datos, tautybė) nesurado. Karaliaučiuje B. Kvasovskis pasirodė ne vėliau kaip XVIII a. trečiojo dešimtmečio pradžioje. Jis tituluojamas filosofijos magistru ir karališkuoju slaptuoju sekretoriumi. Greičiausiai šios pareigos B. Kvasovskiui padėjo išsirūpinti Prūsijos karaliaus Frydricho Vilhelmo I privilegiją įkurti ketvirtąją spaustuveį Karaliaučiuje. Pirmą sykį šio miesto poligrafijos istorijoje įmonė gavo „rusiškosios“ vardą — jai suteikiama teisė spausdinti rusų,

lenkų ir kitomis slavų kalbomis. D. H. Arnoltas, bene pirmasis aprašęs B. Kvasovskio spaustuveį, jos įkūrimo datą nurodė apie 1721 m.⁴¹ G. Ch. Pisanskis dėl šių metų jau neabejojo⁴². Vis dėlto vėliau F. A. Mekelburgas nustatė, kad B. Kvasovskiui privilegija buvo suteikta 1724 m. lapkričio 11 d.⁴³ Datos tikslumas abejonių nekelia, ji ir laikytina spaustuves istorijos pradžia. B. Kvasovskis įrengimus pirkė iš Gdansko profesoriaus P. Paterio. Minėtasis D. H. Arnoltas teigė, kad spaustuvininkas rusišką šriftą pasigaminęs pats, bet nieko juo neišspausdinęs⁴⁴. Jo tvirtinimas klaidingas. B. Kvasovskiui greičiausiai per P. Paterį perėjo rusų knygos istorijoje reikšmingą vaidmenį suvaidinusių E. Kopijevičiaus (1651—1714) šriftai. Jų likimas šiek tiek nušviestas knygotyros literatūroje⁴⁵.

Pirmasis šriftų savininkas Elijas Kopijevičius (rusų spaudoje — Илья Копиевский) buvo kilęs iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės. Vieni amžininkai jį vadino baltarusiu, kiti — lenku, Berlyno karališkosios mokslų draugijos prezidentas H. V. Leibnicas — reformatų tikybos lietuviu. E. Kopijevičius, baigęs mokslus Olandijoje ir gerai mokėdamas keletą kalbų, nuo 1698 m. Amsterdame dirbo vertėju knygų, kurias Petro I užsakymu Rusijai spausdino J. Tesingas. Netrukus vertėjas įkūrė nuosavą spaustuveį. Nusiliedinęs šriftus, jis ėmė spausdinti rusų, lotynų, lenkų ir kitomis kalbomis. Tačiau E. Kopijevičiui nesisekė. Ieškodamas darbo, spaustuvininkas kilnojosi iš vieno Europos miestų į kitus (gyveno Kopenhagoje, Gdanske, Kulme, Varšuvoje), kol už skolas užstatė ir prarado įrengimus. Mūsų dienų knygos istorikai E. Kopi-

⁴¹ Arnoldt D. H. Ausführliche. Historie.

Pisanski G. Ch. Entwurf.

⁴³ [Meckelburg F. A.] Geschichte der Buchdruckerein.

⁴⁴ Arnoldt D. H. Ausführliche. Historie.

Быкова Т. А. Книгоиздательская деятельность Ильи Копиевского и Яна Теснига // Быкова Т. А., Гуревич М. М. Описание изданий напечатанных кириллицей. 1689—январь 1725 г. — М.; Л. 1958. — С. 318—341.

jevičiaus šriftus nesunkiai atpažino B. Kvasovskio rusiškuose leidiniuose.

Pirmieji B. Kvasovskio literatūrinės veiklos pėdsakai aptinkami apie 1718 m. Černigovo mieste Ukrainoje. Spaustuvininkas parengė ir galbūt pats išleido 1719 metų kirilicos raidynų spausdintą kalendorių⁴⁶. Pratarmėje autorius nuolankiai savo darbą paskyrė Černigovo arkivyskupui ir pareiškė drįstas jį „po visą rusų pasaulį išsiuntinėti“. Kalendoriaus spaustuvė nežinoma. Bibliografų spėjimu, jis galėjo būti išspausdintas ir pačiame Černigove.

Karaliaučiuje B. Kvasovskis nepraturtėjo. Jo „rusiškoji“ spaustuvė nesubankrutavo, tačiau vos sudurdavo galą su galu: reisykiais spausdino kalendorius rusų ir lenkų kalba, kitokių mažos apimties leidinius. Iš B. Kvasovskio produkcijos kirilicos raidynų knygotyrininkai aprašė tris kalendorius⁴⁷. Vienas, skirtas 1727 metams (20 lapų), buvo išspausdintas E. Kopijevičiaus šriftu, kiti du, abu skirti 1730 metams (20 ir 44 lapų),— naujais spaudmenimis. Apie kalendorių platinimą Rusijoje nieko konkretaus nežinoma. Galbūt jų prekyba vertėsi černigoviečiai Mirus B. Kvasovskiui, spaustuvę iš jo įpėdinių nupirko Karaliaučiaus knygrišys P. Ch. Kanteris. 1736 m. gruodžio 19 d. Prūsijos karalius patvirtino jam pirmąko privilegiją⁴⁸. Iš to galima daryti prielaidą, kad XVIII a. rusų knygos spausdinimo tradicija Karaliaučiuje galėjo būti pratęsta, nors daugiau tokių leidinių kol kas neaptikta.

Iš pradžių, neturėdama savo poligra-

finės bazės, Karaliaučiaus spaustuvininkų paslaugomis pasinaudojo Rusijos Mokslų Akademija. Ji išleido akademiškų kalbų, pasakytų per Akademijos įsteigimo pirmųjų metų iškilmingą minėjimą, rinkinį „Sermones in primo solenni academiæ scientiarum imperialis conventu die XXVII, decembris anni MDCCXXV publice recitati“ Knygos rankraštis į Karaliaučių buvo išsiųstas 1726 m. balandžio mėnesį, tačiau kuri spaustuvė atliko užsakymą, nėra žinoma⁴⁹. Rusijos MA leidinių užsienio kalbomis, ypač vokiečių ir lotynų, Majojeje Lietuvoje galėjo pasirodyti ir daugiau.

Remdamiesi kai kuriais mūsų minėtais praeities knyginkystės duomenimis, šiuolaikiniai VFR tyrinėtojai siekia iškelti tariamos vokiečių kultūrtręgeriškos misijos svarbą Rytuose⁵⁰. Rusiškos ir Rusijai skirtos svetimkalbės knygos spausdinimas feodaliniam Karaliaučiuje išties nėra bevertis kaimyninių kraštų ir tautų kultūrinio bendravimo istorijos faktas. Tačiau iš to dar negalima daryti pernelyg toli siekiančių apibendrinimų. Remiantis rusų knygos suvestiniu katalogu, galima teigti, kad per visą XVIII a. ne tik Karaliaučiuje, bet ir visoje Rytų Prūsijoje nepasirodė nė vieno leidinio graždankos raidynų⁵¹. Galbūt tik parengus to paties ir vėlesnio laikotarpio kitų knygų katalogus, keliais ar keliolika vienetų pavyks praplėsti Majojeje Lietuvoje kirilicos raidynų spausdintų arba Rusijai skirtų svetimkalbių leidinių sąrašą.

⁴⁶ Kalendorius išsamiai aprašytas T. Bykovos ir M. Gurevičiaus bibliografinėje rodiklyje («Описание изданий напечатанных кириллицей...», М., 1958, с. 207–208, № 119) Греческий римский и еврейский календарь Налего Господа Нашего Исуса Христа (1719) По меридиану и широте российского (!) града Чернигова учинена.

⁴⁷ Очерк славяно-русской библиографии.

⁴⁸ Dreher C. R. Der Buchhandel. — S. 179, 214.

⁴⁹ Описание изданий, напечатанных при Петре I

⁵⁰ Mühlpfordt H. M. Johann Jacob Kanter, betriebsamer Königsberger Buchhändler und Fabrikant // Preussenland. — 1981. — Nr. 1/2. — S. 7—8.

⁵¹ Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века: 1725—1800. — М., 1962—1967. — Т. 1—5.

Rusiškos spaudos leidimas suaktyvėjo XIX a. Vokietijoje, kartu ir Mažojoje Lietuvoje, išgalėjus kapitalizmui. Jį ypač skatino glaudūs dviejų didžiųjų valstybių pasienio regiono ekonominiai ryšiai ir stiprėjantis revoliucinis judėjimas. Iš komercijos paskatų kai kurios spaustuvių net steigdavo rusų spaudos skyrius. Viena iš jų buvo nuo 1895 m. iki Pirmojo pasaulinio karo vidurio veikusi nedidelė „Elizos Beker“ poligrafijos įmonėlė Eitkūnuose. Pasinaudodamas tuo, kad miestelis buvo pačiame pasienyje, savininkas specializavosi atlikti rusiškos akcizencijos darbus⁵². Jis tenkindavo kaimyninės Lietuvos prekybininkų poreikius.

Baigiantis XIX amžiui, Mažojoje Lietuvoje pasirodė kitų interesų žmonės — Rusijos revoliuciniai veikėjai. Pasinaudodami lietuvių knygnešių patirtimi ir pagalba, jie suorganizavo revoliucinės literatūros transportavimą iš Europos užsienio šalių. Vienas iš svarbiausių jos maršrutų Mažojoje Lietuvoje ėjo per Karaliaučių, Tilžę ir Klaipėdą. Istoriografijoje šis kelias žinomas „latvių kelio“ pavadinimu. Mažosios Lietuvos „Iskros“ gabentojų ratis 1904 m. buvo areštuotas, ir jo nariai — Klaipėdos laikrodininkas Hermanas Treptau, Nemirsetos valstietis Augustas Kugelis ir kiti — buvo teisiami Karaliaučiuje. Apie šį įvykį mūsų knygotyriškai jau rašė⁵³, tačiau plačiausiai jis nušviestas Vokietijos socialdemokratų partijos išleistoje knygoje „Slaptoji carų sąjunga“⁵⁴.

Mažoji Lietuva ėjo į kai kurių kitų carinės Rusijos engiamų tautų knygos ir pažangiojo revoliucinio bei nacionalinio judėjimo istoriją. Nuo XIX a. dešimtojo dešimtmečio pradžios Tilžės

spaustuvininkas M. Jankus palaikė ryšius su lenkų užsienio grupe „Walka Klas“ ir padėjo jai transportuoti į Rusiją nelegaliąją literatūrą. 1892 m. pavasarį į Tilžę atvyko lenkų socialdemokratinio judėjimo Maskvos ratelio narys Marijonas Abramavičius. Jis atsivežė kelių knygų rankraščius, kuriuos išspausdino M. Jankus. Netrukus M. Abramavičius buvo areštuotas. Tarymo metu (1892.IX.15) jis prisipažino, kad pas M. Jankų lenkų kalba išleidęs S. Mendelsono knygutę „Kitka uwag“ ir „Jan Skiba“, baltarusių kalba — „Dziadzka Anton“⁵⁵. Pastaroji, S. Dikšteino kūrinio „Ojciec Szymon“ sekimas, neturint rusiško šrifto, buvo spausdinama lotyniškai. Jos leidimo duomenys nelegalios lietuvių spaudos pavyzdžiu buvo nurodyti kontrafakciniai (Wilno, u. druk Marii Krasoŭskoj), todėl tikrasis spaustuvininkas suvestinio katalogo „Baltarusijos knyga“ sudarytojams liko nežinomas⁵⁶.

V. Lastausko užrašytuose ir 1926 m. paskelbtuose M. Jankaus atsiminimuose⁵⁷ yra daugiau svarbių, galbūt su nelegaliąja knyga susijusių duomenų. Autorius nedvejodamas nurodė, kad M. Abramavičius, atvykęs į Tilžę, iš pradžių aplankė J. Šenkės spautuvę ir joje lotynišku raidynu išleido elementorių bei dar 2 ar 3 brošiūras. Jų pavadinimų ir turinio M. Jankus neprišiminė. Ši užuomina gali padėti nustatyti nežinomus Tilžės spaudinius lenkų arba baltarusių kalba. Baltarusių literatūros tyrinėtojų nuomone, kažkurioje Mažosios Lietuvos spaustuvėje lotynišku raidynu greičiausiai buvo išspausdintas F. Boguševičiaus eilėraščių rinkinys „Baltarusijos smuikininkė“ („Skrypačka Bielaruskaja“). Šiandien

⁵² Klimsch K. Adressbuch der Druckereien. — S. 18.

⁵³ Kaunas D. „Iskros“ kelias per Klaipėdą // Laikas ir įvykiai. — 1978. — Nr. 14. — P. 17—18.

⁵⁴ Eisner K. Der Geheimbund des Zaren. — Berlin, 1904. — 534 S.

⁵⁵ Łukawski Z. Polacy w rosyjskim ruchu socjaldemokratycznym.

⁵⁶ Книга Беларусі

⁵⁷ Ластоўскі В. Беларускія (крыўскія) друкі

nežinomas nė vienas jo egzempliorius — tiražą pasienyje konfiskavo ir sunaikino caro muitininkai. Tačiau paieškas verta suaktyvinti, nes jos gali praturtinti Mažosios Lietuvos lietuvių ir baltarusių kultūrinių ryšių istoriją.

Spausdinimą lenkų kalba M. Jankus dar tęsė pačioje XIX a. pabaigoje LSDP užsakymu. Tai matyti iš jo susirašinėjimo su A. Moravskiu-Lietuviu⁵⁸. Leidinių pavadinimai ir skaičius nenustatyti. Konspiracijos sumetimais LSDP vadovai ir spaustuvininkas juos kruopščiai slėpė.

Mažosios Lietuvos knyginių ryšių panorama papildoma glaudžiai su poligrafija susiję šrifto liejikai ir knygų prekybininkai. Pirmieji šriftus dar XVI a. pradėjo gaminti Karaliaučiaus spaustuvininkai. Tačiau jų produkcija buvo menka ir, atrodo, tenkino vien jų pačių poreikius. Vėliau pajėgią šrifto liejyklą įsteigė Prūsijos karališkoji valdžia. Įmonė gamino įvairių garnitūrų lotyniškus ir gotiškus šriftus, taip pat šriftus, skirtus spausdinti latvių, lietuvių ir lenkų kalbomis. Spaudmenys buvo realizuojami Karaliaučiuje, Kuršo, Livonijos, Vokietijos ir Švedijos miestuose. Netrukus valstybinei liejyklai ėmė trukdyti apie 1751 m. pradėjusi veikti privati A. Kanterio šrifto liejykla. Jos savininkas išplėtė šriftų gamybą ir savo produkciją sėkmingai realizavo krašte bei už jo ribų. Kai kuriais metais Kuršui, Lietuvai, Livonijai, Lenkijai, Rusijai ir Švedijai A. Kanteris parduodavo 50—60 cnt šrifto 1500 talerių vertės⁵⁹.

Mažosios Lietuvos knygynai prekyavo spauda turbūt visomis Europos kalbomis. Tuo nesunku įsitikinti iš XVIII a. viduryje masiškai pradėtų leisti katalogų. Latvių knygą nuo 1746 m. Karaliaučiuje reguliariai pardavinėjo spaus-

tuvės ir knygyno savininkas J. H. Hartungas. Jo kataloguose „Catalogus universalis...“ (1746, p. 392) ir „Catalogus novus universalis...“ (1752, p. 564) yra latviškų leidinių skyreliai. Iš viso juose įregistruota vienuolika Karaliaučiuje, be abejo, paties J. H. Hartungo 1739—1751 m. išspausdintų knygų. Tai A. Grėfeno išleista „Kursemmes jauna un pilniga Dseesmu-Grahmata“ (1744), Biblijos fragmentas „Salamana Sakama Wahrdu in Sihraka Gudribas Grahmatas“ (1744), dvi knygos su antraštiniais lapais vokiečių kalba: elementorius „ABC-Buch neueingerichtetes“ (1746) ir G. Mancelio postilė „Neue zur allgemeinen Erbaung eingerichtete Lettische Kirchen-Postille“ (1947!), bei kt. Elementorius nei J. Misiniui, nei dabartiniams latvių knygotyrininkams nežinomas. Vėliau (XIX—XXa.) latviškus spaudinius dažnai pardavinėjo antikvariatai. Jų įregistruota F. Rabės knygyno kataloge Nr. 222 „Prussica“ (1910).

Abiejuose J. H. Hartungo kataloguose (p. 392 ir 564) taip pat buvo skyreliai pavadinimu „Rusiškos ir švediškos knygos“ Jie nedideli. Rusiškų knygų įregistruotos trys: vokiečių—lotynų—rusų (1731), lotynų—rusų—vokiečių (1732) kalbų žodynai ir „Naujieji jūrų maito nuostatai“ (1731). Visos jos išspausdintos Peterburge.

Su Latvija ryšius palaikė kiti Karaliaučiaus knygynininkai, o ypač šriftų liejiko A. Kanterio brolis Johanas Jokūbas. Jis savo veiklą pradėjo 1760 m. J. J. Kanteris pasižymėjo sumanumu ir komerciniu aktyvumu. Knygininkas ne tik prekyavo, bet ir nuo 1764 m. leido laikraštį „Königsbergische gelehrte und politische Zeitungen“, apie kurį telkėsi talentingiausieji Karaliaučiaus ir provincijos mokslininkai, rašytojai bei

⁵⁸ Plačiau apie tai žr.: Kaunas D. Iš lietuvių knygos istorijos: Klaipėdos krasto lietuvių knyga iki 1919 metų.— V., 1936.— P. 148.

⁵⁹ Plačiau apie Karaliaučiaus šrifto liejyklos ryšius su kaimyniniais kraštais Kaunas D. Mažosios Lietuvos spaustuvės 1524—1940 metais.— V. 1987.— P. 29—31.

žurnalistai. Jis bičiuliavosi su I. Kantu ir J. G. Herderiu: pirmasis J. J. Kanterio namuose kelis metus nuomojo butą, pas antrąjį knygi inkas lankydavosi Rygoje. Turtingas ir puikiai įrengtas J. J. Kanterio knygynas tapo populiariausia Karaliaučiaus literatūrine sveitaine. Knygyno savininkas atkalbėjo J. F. Hartknochą, kurį pastebėjo esant puikų prekybininką ir literatūros žinovą, mesti teologijos studijas. J. J. Kanteris plėtė savo įstaigą. Jis įsteigė knygyno filialus Elbinge ir Jelgavoje, spaustuve — Marienverderyje. Jelgavoje 1763 m. atidarytam knygyno skyriui vadovavo J. F. Hartknochas. Tiesa, šio skyriaus veikla buvo trumpalaikė. L. Labrencės duomenimis, Jelgavos knygyną apie 1764 m. iš J. J. Kanterio nupirko jo vedėjas, į kompanionus pasikvietęs J. F. Hinčą⁶⁰. Pagal K. R. Dreherio tyrinėjimus, tai įvyko apie 1766 m.⁶¹ J. J. Kanterio knygyno kataloge⁶² įregistruotos 3526 knygos lotynų, vokiečių, prancūzų, graikų, prūsų, lietuvių ir kitomis kalbomis. Latviškų jame nepastebėjome. Tačiau knygynas turėjo svetimkalbės letikos leidinių. Pažymėtina rankraštinė knyga „Rahts-Buch zu Riga“, kaip nurodoma pastaboje, aiškiai parašyta ir kainuojanti 2 florinus (Nr. 3427), Elzevirų „Respublikų“ serijinio leidinio „Respublica Sive Status Regni Poloniae, Lituaniae, Prussiae, Livoniae etc.“ vienas iš 4 leidimų (Nr. 3430).

J. J. Kanteris buvo Jelgavos periodinės spaudos pradininkas. Čia jis nuo 1766 m. leido laikraštį vokiečių kalba „Mitausche Nachrichten von Staats-

gelehrten und einheimischen Sachen“ („Jelgavos žinios apie valstybės, mokslo ir vietinius įvykius“), kuris, keisdamas savininkus ir pavadinimą, gyvavo iki XIX a. J. J. Kanterio įpėdinis J. F. Hartknochas Jelgavoje ilgai neužsibuvo. Jau 1767 m. jis pardavė knygyną ir persikėlė į Rygą. Čia taip pat vertėsi knygų prekyba ir leidyba. Didelis J. F. Hartknocho nuopelnas — svarbiausiu I. Kanto, J. G. Herderio ir J. G. Hamano kūrinių išleidimas vietos skaitytojams. Su jo knygyno ženklų Rygoje išėjo M. Lomonosovo darbų vertimai į vokiečių kalbą. J. F. Hartknochas 1778 m. savo bičiuliui J. G. Herderiui atsiuntė Pil. Ruigio knygą „Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas“ (1745), iš kurios šis perspausdino dvi lietuvių liaudies dainas.

Ieškodami dirvos komercinei veiklai, į Latviją iš Mažosios Lietuvos skverbėsi ir kiti vokiečių knygyninkai. Tačiau XVIII a. pabaigoje Rusijoje ir jos valdomuose kraštuose iš esmės pasikeitė kultūrinės bei visuomeninės politinės gyvenimo sąlygos. Valdant imperatoriui Pavelui I, sustiprėjo cenzūra, imta persekioti pažangiosios minties atstovus. Caro valdžia pradėjo griežtai kontroliuoti įvežamus spaudinius, uždarinėjo privačias spaustuves, knygynus ir komercines bibliotekas. Smarkiai pablogėjo knygyninkų materialinė padėtis ir nemaža jų paskubėjo palikti Rusijos imperiją ir jos reakcingą valdovą. Kai kurie knygyninkai įsikūrė Mažonoje Lietuvoje. J. D. Frydrichas iš Liepojos persikėlė į Klaipėdą, bet nesugebėjo čia įsitvirtinti⁶³.

⁶⁰ Labrence L. Jelgavas grāmata. — P. 11.

⁶¹ Dreher C. R. Der Buchhandel. — S. 191—192.

⁶² Mums žinomas egzempliorius Lietuvos TSR MA Centrinėje bibliotekoje (sign.—L-18/182) yra be antraštinio lapo. Pirmame puslapyje ranka įrašyta „Catalogus Librorum rarorum qui ante incendium quod 176 [?] venales prestabant Regiomonti apud Jacobum Kanter“ („Katalogas retų knygų, kurias prieš 176 [?] įvykusį gaisrą buvo galima pirkti Karaliaučiuje pas Jokūbą Kanterį“). Iš kataloge įregistruotų spaudinių vėliausias datuotas 1750 m., iš rankraščių — 1752 m. Tai rodo, kad katalogas išėjo apie 1752 m. Gali būti, kad įrašas klaidingas, nes J. Kanterio knygynas buvo įkurtas tik 1760 m. Dėl duomenų prieštaravimo katalogo priklausomybės klausimas kol kas lieka neišskus.

⁶³ Goëdfridrich J. Geschichte des Deutschen Buchhandels. — S. 430.

Spaudos lotynišku raidynu draudimo metais užsimezgė lietuvių ir latvių knygyninkų ryšiai. Atrodo, pirmasis Mažosioje Lietuvoje apie 1883—1888 m. pasirodė Jelgavos knygyno savininkas H. Alunanas. Jis iš jauno Bitėnų kaimo valstiečio M. Jankaus, tuo laikotarpiu dar tik pradedančio savo knygineį veiklą, pirkdavo lietuviškos pasaulietinės ir religinės literatūros⁶⁴, kurią nelegaliai platino tarp Latvijos lietuvių. Greičiausiai H. Alunanas turėjo ryšių su Tilžės spaustuvininkais bei knygynininkais, o ypač su lietuviškų kalendorių ir maldaknygių leidėju J. Zaberanu (1815—1900).

Glaudūs kaimyninių kraštų knyginiai ryšiai sudarė palankias sąlygas plisti jų spaudos leidiniams Mažosios Lietuvos mokslo ir mokymo, visuomeninių organizacijų ir asmeninės bibliotekose. Iš seno Pabaltijo tautų kalbomis išspausdintos literatūros daugiausia turėjo Karaliaučiaus universiteto profesoriai filologai. Reikšmingiausias jos rinkinys priklausė teologui pagal pareigas ir lietuvių literatūros istorikui bei tautosakininkui pagal pašaukimą L. Rėzai (1776—1840). Sprendžiant iš 1841 m. išleisto jo bibliotekos katalogo⁶⁵, profesorius turėjo beveik 2000 spaudinių daugeliu Europos, rečiausiomis Afrikos ir Rytų šalių tautų kalbomis. L. Rėza nuolat domėjosi latvių literatūros raida, buvo Kuršmės literatūros ir meno draugijos garbės nariu. Taip jis gaudavo latviškų ir apie Latviją kitomis kalbomis rašytų knygų. Bibliotekos savininką labiausiai domino kalbotyros darbai. Profesorius išsigijo G. F. Stenderio latvių kalbos gramatikos antrąjį leidimą (1783) bei jam skirtus „Pastabas ir papildymus“ (1809), kuriuos parašė Ch. Harderis, O. B. G. Rozenber-

gerio latvių kalbos morfologiją (1830). Leksikografijai L. Rėzos bibliotekoje atstovavo K. Elverso vokiečių-latvių (1748) bei G. F. Stenderio latvių—vokiečių ir vokiečių-latvių (1789) kalbų žodynai, literatūros mokslui—mokyklų inspektorius U. E. Cimermano „Latvių literatūros istorijos bandymas“ (1812). Iš grožinės literatūros profesorius turėjo K. G. Elferfeldo pjesių rinkinį—pirmąjį originaliosios latvių dramaturgijos leidinį „Lihgsmibas Grahmata“ (Jelgava, 1804), G. Bergmano išleistas latvių liaudies dainas (1807). Greičiausiai atsitiktinai bibliotekon pateko E. D. Bursijaus katekizmas „Kristigtas Mahzibas Grahmata (1807). Iš įdomesnių L. Rėzos rinkinio letikos leidinių minėtina G. Merkelio saga „Wan-nem Ymanta“ (1802). Įžymusis lituanistas turėjo ir daugiau letikos literatūros.

L. Rėza, kaip universalus filologas, domėjosi ir estų bei rusų kalbomis. Profesorius bibliotekoje buvo A. V. Hupelio (1737—1819) vokiečių kalba parašyta „Estų kalbos gramatika su išsamiu žodynu“ (Ryga—Leipcigas, 1780). Šios knygos autorius—vokiečių kilmės estų etnografas, istorikas ir kalbotyrininkas, Peltsamos pastorius. Iš jo gramatikos estų kalbos, be L. Rėzos, mokėsi ne vienas įžymus Europos kalbininkas, pavyzdžiui, Berlyno universiteto finougurų kalbų profesorius V. Sotas. Leksikografų tvirtinimu, ypač vertingas knygoje išspausdintas estų kalbos žodynas—pats išsamiausias šio pobūdžio darbas iki XIX a. vidurio⁶⁶.

L. Rėza, atrodo, įdėmiai sekė rusų kalbos naujoves. Jis išsigijo du jos vadovus. Vienas, J. Rodės „Rusų kalbos vadovėlis“, buvo labai senas—išspausdintas 1773 m. Greičiausiai dėl to jis vėliau nusipirko A. V. Tapės „Naujo

⁶⁴ Jankus M. Mano prietikių enciklopedija...—F. 103-7, lap. 2.

⁶⁵ Catalog der Bibliothek des verstorb. Consistorialraths und Prof. Dr. Rhesa...—Königsberg, 1841.—58 S.

⁶⁶ Vihma H. Humanist A. W. Hupel // Keel ja Kivjandus.—1969.—Ur. 4.—Lk. 220—227.

teorinio-praktinio rusų kalbos vadovėlio vokiečiams“ penktojo leidimo (1819) egzempliorių. Profesorius naudojosi J. Rodės „Vokiečių—rusų ir rusų—vokiečių kalbų žodynu“ (1784).

Pateikta nedidelės L. Rėzos bibliotekos dalies apžvalga rodo, kad jos savininkas buvo pirmasis profesionalus baltų ir kitų kaimyninių tautų žinovas Mažojoje Lietuvoje. Profesoriaus knygomis naudojosi vietos studentai ir dėstytojai, komandiruotėn į Karaliaučiaus universitetą atvykę rusų kalbininkai, kaip P. Preisas ir kt. L. Rėzos tradicijas tęsė jo įpėdiniai—lietuvių kalbos seminaro vadovai ir baltistai F. Kuršaitis, M. Lakneris, J. Gerulis, A. Becenbergeris, V. Falkenhanas. Jie taip pat kaupė įvairiakalbę Pabaltijai tautų literatūrą. Tačiau XIX a. antroje pusėje šių akademinio rato žmonių asmeninės bibliotekos didesnės visuomeninės reikšmės jau nebūrejo. Spaudą apie Lietuvą, Latviją, Estiją, Rusiją, Baltarusiją ir jos gyventojus sistemingai pradėjo komplektuoti Karaliaučiaus karališkoji ir universiteto (nuo 1918 m.—valstybinė ir universiteto) biblioteka. Knygos ir periodika buvo perkamos šių kraštų knygynuose, įsigyjamos mainais. TSRS knygų rūmai ir Baltarusijos TSR valstybinė respublikinė biblioteka 1930 m. Karaliaučiaus universitetui padovanojo 660 knygų rusų kalba. Turtingoje universiteto ir karališkojoje bibliotekoje dirbo daug išymių lietuvių, latvių ir estų mokslininkų. Joje 1871 m. apie savo tautiečius ir lietuvius medžiagą rinko Imperatoriškiosios rusų geografinės draugijos narys, latvių etnografas J. Kalėjis-Kuznecovas. Deja, gerai sukomplektuotas fondas ne visada tarnavo mokslo pažangai. Vokietijoje įsigalint fašizmui, Karaliaučiaus baltistikos, finougriстикos ir rusistikos rinkiniai buvo panaudoti pramanytomis pretenzijoms į

kaimyninių tautų žemes pagrįsti arba propagandai apie vokiečių nacijos „kultūrtregerišką misiją“ Pabaltijos kraštuose varyti.

Įvairiakalbės literatūros fondus turėjo kai kurios Mažosios Lietuvos mokslo ir lietuvių kultūros švietimo draugijų bibliotekos. Lietuvių literatūros draugijos Tilžėje (1879—1923) knygos rusų kalba sudarė 2%, latvių—1,2% rinkinio. Latviškos knygos (10) šios draugijos bibliotekos kataloge išskirtos net į atskirą skyrių⁶⁷. Bene svarbiausios iš jų buvo latvių liaudies dainų rinkinys „Latweeschu tautas dseemas“ (1874, 1875), Pumpuro „Lačplēsis“ (1888), A. Becenbergerio parengtas 1586 m. latviškojo katekizmo leidimas serijoje „Lietuvių ir latvių XVI amžiaus spaudiniai“ (1875). Kai kurios knygos, kaip B. Dirikio „Latweeschu rakstneeziba“ (1860), aptinkamos ir kituose skyriuose. Lietuvių literatūros draugija mainų būdu sistemingai komplektavo Latvių literatūros draugijos žurnalą „Magazin“ ir Estų mokslinės draugijos Tartu žurnalą „Verhandlungen“ bei abiejų draugijų posėdžiuose perskaitytus spausdintus pranešimus. Nemaža letikos ir estikos buvo nuolat įsigyjamuose kalbotyryninkų ir etnografų veikaluose vokiečių kalba. Daugiausia jos paskelbta A. Becenbergerio, M. J. A. Felkelio knygoje, M. Veskės kelionės po Estiją įspūdžiuose ir estų vietovardžių tyrinėjimuose.

Lietuvių kultūros švietimo draugijos „Birutė“ (1885—1914) bibliotekoje latviškos ir rusiškos knygos buvo mažiau vertingos⁶⁸. Tai nulėmė nedidelis draugijos narių išsilavinimas ir jų veiklos tikslai. Knygos į biblioteką pateko dovanomis. Vien M. Davainis-Silvestraitis paaukojo 11 leidinių rusų kalba. Svarbesnis buvo K. Ušinskio pedagogikos veikalas „Vaikų pasaulis“ (1864).

⁶⁷ Litauische literarische Gesellschaft. Katalog der Bibliothek.—Tilsit, 1892.—S. 9.
⁶⁸ Plačiau apie „Birutės“ bibliotekos turinį žr.: Kaunas D. „Birutės“ draugijos biblioteka // Iš Lietuvos bibliotekų istorijos.—V 1985.—P. 66—81.

Kitos knygos — dovanotojo jaunystės dienų gimnazijos rusiški vadovėliai — draugijai praktinės reikšmės neturėjo. Bene S. Baltramaičio pastangomis Tilžę pasiekė „Imperatoriškosios rusų geografinės draugijos įstatai“ (1885) rusų kalba. Tilžietis R. Marčas 1890 m. padovanojo krilica spausdintą religinę knygą. Šia proga aukotojas priešlapyje padarė įrašą, kad leidinys specialiai „atneštas iš filiponų vienuolyno Ekertsberge“. Iš viso „Birutės“ bibliotekoje buvo ne mažiau kaip 20 knygų (5,6% fondo) rusų kalba. Kartu su M. Davainio-Silvestraičio dovanotais spaudiniais draugijai atiteko ir du leidiniai latvių kalba. Vienas iš jų — M. Kaudzyčio „Wadons ortografijas mahzibā tautaskolahm“ (1877), kitas — Jelgavos latvių draugijos įstatai, išspausdinti lygiagrečiai latvių ir rusų kalbomis — „Jelgawas Latweeschu sadraudsigas beedribas statuts“ (1880). J. Angrabaičio padovanota E. Volterio bibliografinė rodyklė „Vakarų Rusijos kitakilmų spaudos pavyzdžiai“ (1895) tarsi sujungė trijų Pabaltijo tautų kultūras. Joje pateikta bibliografinė medžiaga latvių, estų ir lietuvių kalbomis.

Knyginių ryšių istorijoje turėtų būti aptartas ir latvių spaudos paplitimas tarp Mažosios Lietuvos gyventojų kuršių. Deja, patikimos literatūros jam nušviesti kol kas nerasta. Kad minėtas klausimas vertas didesnio dėmesio, gali paliudyti šio straipsnio autoriaus patyrimas. Rašantysis 1970—1975 m. Kuršių marių žvejų kaimuose, be lietuviškų

bei vokiškų knygų, rasdavo ir latviškų. Iš viso jų buvo aptikta nedaug — keli berods vien religinio pobūdžio leidiniai. Tiksliau apibūdinti latviškų knygų turinį ir leidimo vietą šiandien nebegalime — jos žuvo per gaisrą 1976 m. kartu su autoriaus didesne Mažosios Lietuvos lietuviškų spaudinių kolekcijos dalimi.

Mažosios Lietuvos ir kaimyninių kraštų knyginių ryšių istorija kaip reta ilga. Ji susijusi su laikotarpiu nuo pirmojo spaudos židinio atsiradimo Karaliaučiuje iki senąja tradicija pagrįsto kultūrinio gyvenimo sunaikinimo per Antrąjį pasaulinį karą. Per keturis amžius susiklostė knyga besiremiančio internacionalinio bendravimo daugiasluoksnė sistema, apimanti poligrafiją, knygų leidybą, prekybą ir bibliotekininystę. Ją sąlygojo regionui būdingi visuomeniniai politiniai (religijų kova, nacionalinis ir revoliucinis judėjimas), kultūrinės integracijos ir privatinės nuosavybės epochai būdingi komercinės iniciatyvos veiksniai. Nors knygų kaimyninių tautų kalbomis Mažojoje Lietuvoje išspausdinta ne tiek jau daug, tačiau jos pasirodė pačiais sunkiausiais šių tautų, ypač latvių ir baltarusių, nacionalinės kultūros raidos laikotarpiais. Formuojant knyginius ryšius, didelis vaidmuo teko Mažosios Lietuvos lietuvių spaudai. Ji ir jos darbuotojų veikla beveik visada buvo prielaida arba pagrindas šiems ryšiams egzistuoti.

Vilniaus V. Kapsuko universiteto
Mokslinės informacijos katedra

Įteikta 1986 m. lapkričio mėn.

Резюме

История книжных связей Малой Литвы соседних краев Прибалтики охватывает период от появления первой типографии в Кенигсберге в 1524 году до Второй мировой войны, начатой гитлеровской Германией. Эти связи имели место в области полиграфии, книгоиздательства, библиополитики и библиотечного дела. Их интенсивность была обусловлена характерными для этого региона факторами: общественно-политическими (соперничество протестантизма и католицизма, национальное движение поработенных народов и революционное настроение рабочего класса), культурной интеграцией и коммерческой инициативой. В налаживании книжных связей большую роль сыграли типографы и другие деятели литовской печати Малой Литвы, которые способствовали изданию и распростра-

нению белорусских, латышских, польских русских книг. Всего в Малой Литве (в основном в Кенигсберге, Клайпеде и Тильзите) на латышском языке было издано свыше 30 книг и 2 газеты (1586—1906 гг.), на русском языке — 3 книги (1726—1729 гг.), на польском языке по заказу революционных кружков России — не менее 2 (1892 г.), на белорусском языке — 1 (1892 г.). Русские, латышские и, возможно, эстонские книги продавали книжные магазины всех крупных городов Малой Литвы, литература на языках народов Прибалтики накапливалась в личных библиотеках деятелей науки, культуры и просвещения, библиотеках научных организаций местных литовских культурно-просветительских обществ.

AUS DER GESCHICHTE DER BÜCHERBEZIEHUNGEN KLEINLITAUEUS UND
NACHBARLÄNDER

DOMAS KAUNAS

Zusammenfassung

Die Geschichte der Bücherbeziehungen Kleinlitauens und Nachbarländer umfasst die Zeit vom Erscheinen des ersten Druckherdes in Königsberg im 16. Jahrhundert bis zum Anfang des zweiten Weltkrieges. Diese Beziehungen unterhielt man auf dem Gebiet der Polygraphie, der Buchdruckerei, des Handels und des Bibliothekswesens. Ihre Intensivität bestimmten regionale gesellschaftlich-politische Bedingungen (Kampf zwischen Religionen, nationale und revolutionäre Bewegung), Faktoren der kulturellen Integration und kommerziellen Initiative. Bei der Entwicklung der Bücherbeziehungen spielten die litauischen Verleger Kleinlitauens grosse Rolle. Sie halfen oft belorussische, lettische, polnische und russische Bücher herauszugeben und schickten sie

ihren Nachbarn. In Kleinlitauen, meistens in Königsberg, Memel und Tilsit, sind insgesamt in der lettischen Sprache über 30 Bücher und 2 Zeitungen (1586—1906) erschienen, in der russischen Sprache — 3 Bücher (1726—1729), in der polnischen Sprache auf Bestellung der Revolutionären Russlands — nicht minder als 2 (1892), in der belorussischen Sprache — 1 (1892). Mit russischen, lettischen und vielleicht estnische Büchern handelten die Buchhändler Kleinlitauens die Literatur in allen Sprachen der Ostseevölker sammelten meistens aus Erkenntnis — und Wissenschaftsinteressen die Mitarbeiter der Wissenschaft, der Kultur und der Bildung, wissenschaftliche Bibliotheken und die Bibliotheken der Bildungsgesellschaften der litauischen Kultur.